

ВСТУП

Сучасний період розвитку України супроводжується зростанням зацікавленості в історичній минувшині суспільства. Серед багатьох проблем вітчизняної історії конче треба назвати Другу світову війну, у ставленні до якої проявляється суттєва емоційна забарвленість і конфліктність щодо тлумачення тогочасних подій. У зв'язку з цим нині гостро відчутна потреба в об'єктивному аналізі багатьох проблем Другої світової війни та участі в ній України.

Одним із складних і суперечливих в історії Другої світової війни є питання про окупацію Німеччиною та її сателітами інших країн. Зазначена проблема для нашої країни є вельми актуальною, зважаючи на той факт, що **вся** територія України на протязі значного відрізка часу перебувала під окупацією. Війна стала тим своєрідним поділом, за яким історію, життя й суспільство почали ділити “до” і “після” війни.

Політика окупаційної адміністрації мала експлуататорський, часто терористичний, грабіжницький характер, і метою її було перетворити Україну на аграрно-сировинний додаток і ринок збуту промислових товарів. Економічний потенціал східних областей України також потерпів унаслідок заходів уряду СРСР з евакуації та знищення підприємств, обладнання, запасів сировини й у ході бойових дій. Сільське господарство, особливо тваринництво і технічна база, також зазнали збитків. Із провалом “блискавичної війни” німці були змушені відмовитися від попередніх планів щодо ліквідації більшості українських підприємств, і почалися спроби відновити їхню роботу. Утім, номенклатуру виробів підприємств визначали передовсім потреби вермахту. Це мало важливе значення для підтримки його боєзатності, а потреби цивільного населення у предметах першої необхідності

не задовольнялися. Створення в Україні мережі “бюро праці”, які спочатку вербували, а пізніше ловили й відправляли новітніх рабів до Німеччини, відновлення колгоспів, введення трудової повинності, нещадна експлуатація українських селян розвіяли ілюзії декотрої частини народу про мирне співіснування з окупантами. Крім цього, були завдані непоправні збитки культурному надбанню нашої держави. Втрати історико-культурних цінностей — один із найтрагічніших наслідків цієї страшної сторінки.

Проте з жодними матеріальними втратами не можна порівняти загибель людей — за підрахунками дослідників незворотні втрати населення УРСР становили до 10 млн осіб. Унаслідок війни демографічні втрати спричинилися до зміни вікової, соціальної структури суспільства, дисбалансу між чоловічим і жіночим населенням. Це суттєво визначило подальшу діяльність і систему моральних настанов повоєнного соціуму, його настрої та реакцію на події суспільного й економічного життя. Через війну змінилась етнічна структура населення України. Ряд етносів, які мали вплив на формування моральної свідомості, ціннісних орієнтацій українського суспільства, втрачають своє місце в національній структурі населення республіки. Такі народи, як поляки, євреї, татари, котрі протягом тривалого часу урізноманітнювали українську культуру і відігравали поважну роль в історії нашого народу, на тривалий час утратили свій вплив і фактично зникли, тоді як їхнє місце здебільша посіли росіяни. Внаслідок змін у національній структурі населення, суспільство з багатонаціонального перетворилося на переважно двонаціональне, що також посутньо вплинуло на розвиток повоєнного суспільства України.

Водночас не можна не сказати про те, що за результатами війни українські землі вперше об'єдналися в єдину квазидержаву — УРСР, яка, втім, стала повноправним членом Організації Об'єднаних Націй, що позитивно відобразилося на визнанні нашої держави у світі. Але, попри об'єднання переважної частини історичних

українських земель у межах УРСР, у повоєнний період серед українців не було єдності. Основна причина — різні історичні тенденції та суспільні умови, в яких вони перебували до війни. Між мешканцями різних українських територій були глибокі відмінності в ментальності, побуті, політичній зрілості й орієнтації, навіть у національній свідомості. Післявоєнне врегулювання державних кордонів і механічне включення населення до однієї республіки не змогло подолати ментальні відмінності українців. Цей факт наслідків Другої світової війни не можна применшувати з огляду на події, що передували відновленню української незалежності 1991 року.

Підсумовуючи сказане, ми розуміємо, що вплив Другої світової війни 1939–45 рр. та окупації території нашої держави, як складника цієї війни, є вирішальним на подальшу долю України в другій половині ХХ сторіччя. З огляду на це, всі події, що відбувалися на території нашої держави у вказаний проміжок часу, є значущими для розуміння не тільки процесів того часу, а й процесів, які відбувалися в українському суспільстві в повоєнні роки і відлуння яких чуємо досі.

Як вже зазначено, тривалі роки радянська, зокрема й українська офіційна наука не вважала за необхідне торкатися проблем окупації, якщо це не стосувалося проблем партизанського та підпільного руху на теренах України. Зрозуміло з яких причин це відбувалося: процеси, що йшли на окупованій території, не завжди вкладались у побудовану після війни офіційну історію “героїчної боротьби українського народу проти фашистських загарбників”. Соціологічна наука до цих складних проявів суспільства під час воєнної окупації зовсім не зверталася.

Одним із складних і суперечливих в історії Другої світової війни є питання щодо співпраці з ворогом громадян окупованих Німеччиною держав, зосібна їхньої служби в складі іноземних добровольчих формувань німецьких збройних сил та проявів цивільного колабораціонізму з боку населення. Масштабність цього

явища не дає підстав вважати проблему за другорядну, а факти — за поодинокі. Це твердження є цілком справедливим і для України. Проте водночас справедливим є твердження, що явище колабораціонізму дуже тяжко вивчати. Навіть стосовно чисельності громадян СРСР, що пішли на військову співпрацю з ворогом, серед дослідників проблеми колабораціонізму немає єдиної думки. Число ж тих громадян, які тим або тим способом співпрацювали з окупантами на побутовому чи економічному рівні, взагалі не можна дослідити, насамперед через розмитість самого поняття “колабораціонізм”, а особливо “цивільний” або “громадянський колабораціонізм”.

Що вважати за співпрацю з ворогом? Як можна уникнути такої співпраці, якщо окупаційні війська перебувають у твоєму місті чи селі впродовж двох–трьох років? Чи можливе виживання цивільного населення без лояльного ставлення до озброєних чужоземних вояків? Хто є більшим колаборантом — людина, котра, працюючи на заводі в окупованому Харкові, щоб якось прогостувати себе, ремонтувала німецькі танки, або ж спекулянт, який формально не працював на окупантів, але заробив на народному горі під час окупації величезні статки?

На ці всі питання, на нашу думку, годі дати чітку відповідь та окреслити — такі й такі дії можна вважати за колабораціонізм, а такі — ні. Питання саме цивільного колабораціонізму великою мірою лежить не в юридичній площині, а швидше в моральній, тому й дослідження цього явища є доволі складним завданням, адже постає проблема спірання не на факти, підтвержені документально, бо під час вивчення цього явища знайти їх практично неможливо. З огляду на це, можемо зробити висновок, що тільки методами та інструментами історичної науки дослідити цивільний колабораціонізм не можна. Це історико-соціологічне дослідження являє собою спробу вивчити на підставі поєднання методів історичної та соціологічної науки на прикладі м. Харкова, яке було окуповане з 25 жовтня 1941 року до 23 серпня 1943 року (з невеликою перервою в лютому–березні 1943 року),

явище цивільного колабораціонізму, його прояви та умови, що їм сприяли.

На нашу думку, таке поєднання методів та інструментаріїв соціології й історії дасть змогу хоча б **осягнути** те жахливе становище, в якому опинилася людність міста — в основному жінки, діти і старі люди, та **зрозуміти** якоюсь мірою їх учинки, що багато з них, либонь, можуть бути розцінені нами як співпраця з окупантами. Ми свідомо відмовилися від кількісного вимірювання явища, що розглядається. По-перше, це, на нашу думку, неможливо з наукової позиції, бо невизначеним є саме поняття “колабораціонізм”, а по-друге — з моральної: настільки жахливими були умови життя абсолютної більшості населення міста, що ми не маємо права давати оцінку тим або тим практикам виживання населення, які подекуди були пов’язані й зі співпрацею з окупантами. Тільки в певних випадках, коли ті чи ці дії не викликають сумнівів, ми дозволяємо собі зробити оцінку або даємо змогу зробити це іншим.

Цю студію побудовано на емпіричній базі, яка поєднує опубліковані результати історичних досліджень як проблем окупації навзагал, так і колабораціонізму зокрема, і результати проведених автором глибинних інтерв’ю (усних спогадів) пересічних харків’ян, котрі пережили окупацію в місті, а також аналіз таких документів, як опубліковані біографічні свідчення, щоденники людей, які, що, переважно, вже пішли з життя, але були учасниками тих подій.

Усі ці люди — як опитані нами харків’яни, так і автори спогадів, щоденників та мемуарів свого часу були, за визначенням А. Шюца, не тільки сучасниками, а й більшою мірою, ще й “партнерами” — вони поділяли не тільки час, а й простір. Вони вступали у прямі міжособові взаємини, але зовсім необов’язково були близькими людьми, просто в той момент їм був приступний той самий “шматок” світу — окупований Харків. Також їхніми “партнерами” стали й солдати окупаційних військ, які на той момент перебували в місті.

Аналізуючи в такий спосіб тогочасну харківську спільноту та взаємини між її членами, ми типізуємо як суб'єктів, так і їхні дії, “домислюючи” дії інших на взір відомих нам дій людей зі схожим статусом. Суб'єктивні риси окремих індивідів замінюються для нас об'єктивними типами дії. І з безлічі індивідуальних світів ми складаємо об'єктивну картину тогочасного Харкова та починаємо розуміти (“раціоналізувати”) дії його мешканців, у тому числі й співробітництво з окупантами.

Цивільний колабораціонізм серед населення великого міста розглядається як одна з практик виживання під час окупації в період Другої світової війни, тому надто цікаво дослідити історико-соціальні причини виникнення та фактори використання частиною населення цивільного колабораціонізму в повсякденному житті під час окупації м. Харкова (1941–43 рр.). Щоб розв'язати поставлені дослідницькі завдання, ми використовуємо комплекс загальнонаукових методів: методи порівняльного аналізу й синтезу (для вивчення історіографії праць, присвячених явищу колабораціонізму, характеристики теоретичних основ дослідження над процесами соціально-історичного конструювання минулого, методологічних засад використання біографічного методу в історико-соціологічному дослідженні, в опрацюванні емпіричних даних), типологізації (для систематизації концепцій явища колабораціонізму, поняття повсякденності, емпіричних даних про прояви щоденних практик), порівняння (особливостей окупаційного режиму в Україні та інших країнах Європи, в різних окупаційних зонах України), соціально-історичної реконструкції (узагальнення емпіричних даних з урахуванням специфіки часу).

Теоретико-методологічні засади цього дослідження пов'язані, насамперед, з концепцією феноменологічної соціології А. Шюца, яка стала практичним втіленням філософських пошуків Е. Гуссерля, та ме-

тодологією мікроісторії, розвинутою в працях К. Гінзбурга, Е. Гренді, Дж. Леві, Х. Медік, Ж. Ревель та інших. У дослідженні ми спираємось на підвалини міждисциплінарного історико-соціологічного вивчення минулого, які були закладені ще засновником соціології О. Контом і продовжені в працях Е. Дюркгайма, Г. Спенсера, М. Вебера, М. Карєєва, О. Шпенглера, М. Данилевського, М. Грушевського, П. Сорокіна, А. Тойнбі, Н. Еліаса та інших.

Певний вплив на розробку теоретико-методологічних засад цієї студії зробили праці соціологів та істориків, присвячені вивченню повсякденності, а саме: Й. Гейзінги, М. Блока, Л. Февра, Ф. Ар'єса, В. Конце, А. Людке, А. Гуревича, Ж. Ле Гоффа, Б. Малиновського, Е. Еванс-Причарда, А. Радкліф-Брауна, К. Гірца, М. Крома, Ю. Лотмана, Л. Іоніна, Г. Кнабе, С. Бойм.

У розробці та застосуванні біографічного методу ми спиралися на доробки Ф. Знанецького й У. Томаса, П. Томпсона, К. Шоу, Н. Козлової, В. Голофаста, І. Девятко та інших.

Як концептуальні засади вивчення практик цивільного колабораціонізму використовують також концепцію голоду П. Сорокіна, концепцію страху як розладу психологічних механізмів адаптації Є. Головахи й Н. Паниної, концепцію соціальної мімікрії А. Лобанової.

Щоб досягти такого розуміння, ми провели глибоке лямбмотивне опитування в грудні 2006 – листопаді 2007 років 25 осіб, що перебували в період 24.10.1941–23.8.1943 років у самому м. Харкові чи в його найближчих передмістях. Серед опитаних є 9 чоловіків (1927–34 рр. народження) та 16 жінок (1911–25 рр. народження).

Крім того, були використані біографічні документи (спогади, щоденники, мемуари тощо) харків'ян, які залишили місто з німецькою армією: щоденник українського письменника А. Любченка; спогади колишнього голови Харківської міської Управи (1942–43 рр.) О. Семененка, знаного мовознавця й літературознавця Ю. Шельова (Юрія Шереха), громадської діячки О. Соловей,

колишнього міського голови м. МерEFI (місто поблизу Харкова) П. Байбака, письменника О. Вороніна-Варавви (Кобця) та інших.

Водночас у дослідженні представлено й інший погляд на окупацію — той, що належить людям, які залишилися вірними радянському ладу й зі зброєю в руках воювали в Червоній Армії: щоденники українського радянського кінорежисера О. Довженка та українського радянського письменника О. Гончара, котрий під час війни потрапив у полон та утримувався в таборі для полонених на території Харкова.

У своєму дослідженні ми також звернулися до друкованих ув останні роки спогадів звичайних харків'ян, що пережили окупацію в Харкові: В. Іваницького, В. Устьянова, В. Рибальченка, мемуари відомої акторки Л. Гурченко та інших.

Певний інтерес щодо становища населення в окупованому Харкові становить праця британського військового журналіста О. Верта «Росія у війні 1941–1945», цілий розділ якої присвячено саме Харкову. Як допоміжний матеріал, що дає змогу повніше дослідити явище цивільного колабораціонізму, долучено також щоденники Г. Ефрона, Дрійо ла Рошеля, А. Бобковського й А. Фабр-Люса.

Основними історичними працями, на які посилається автор, стали дослідження А. Скоробогатова. Крім того застосовано доробок як іноземних: М. Семиряга, Дж. Армстронг, В. Косик, О. Субтельний, Й. Гоффман, С. Чуєв, І. Гілязов, С. Дроб'язко, М. Кірсанов, М. Раманічев, М. Гарєєв та інших, так і українських істориків: В. Шайкан, М. Коваль, О. Сигал, Я. Грицак, В. Сергійчук, А. Меляков, О. Потильчак, О. Романько, В. Нікольський та інших.

Слід зазначити, що явище цивільного колабораціонізму під час воєнної окупації вперше у вітчизняній соціології стало об'єктом дослідження. Його визначено як перехід частини цивільного населення від пасивного послуху розпорядженням та наказам окупантів до активної співпраці з ними на побутовому й економічному

рівні. Ми доводимо, що однією з причин жахливого стану, в якому опинилося населення м. Харкова на початку окупації, стала політика “спаленої землі”, яку проводила радянська влада, а також фактична втеча представників органів правопорядку й посадових осіб міста, що стимулювало масову аномію серед містян.

Аналізуючи емпіричні прояви практик виживання під час окупації та цивільного колабораціонізму, виокремлюємо три різні періоди, яким були притаманні різні типи практик, а саме: період безвладдя напередодні окупації, початковий період окупації з залишками певних позитивних сподівань населення (як компенсаторної реакції на сталінський тоталітаризм і репресії), основний період окупації з примітивізацією практик виживання та поширенням соціальної мімікрії (як реакція на голод і тероризм із боку окупаційної влади).

Фізичне виживання було головним завданням більшості населення м. Харкова під час окупації, в умовах зруйнованої інфраструктури міста й постійної близькості до фронту. Тому, на відміну від деяких інших великих міст України, в місті Харкові практично не йшлося про будь-яку культурно-освітню діяльність під час окупації.

Частина населення, яка вдалася до одного з різновидів цивільного колабораціонізму — економічної співпраці з окупантами у формі фактичної спекуляції на злиденному існуванні населення, — нажила значних статків за час окупації та не зазнала покарання після війни.

Проте дії німецької окупаційної влади у м. Харкові не мали на меті жодного співробітництва з населенням окупованого міста, мова йшла лише про цілковиту підкору населення; саме тому не було суттєвих об’єктивних передумов для політичної та військової колаборації в м. Харкові.

Результати цього дослідження можуть бути використані у розробці й читанні університетських навчальних курсів з історичної соціології, феноменологічного підходу в соціології, застосування якісних методів у соціологічних студіях.